

ગુજરાતના પ્રવાસન ક્ષેત્રનો આર્થિક વિકાસમાં ફાળો: એક અભ્યાસ

Dr.Rushikesh N. Joshi
Assistant Professor
Science & Commerce College
Satlasna (H.N.G.U Patan)

Dr.Zalakben P. Dave
Assistant Professor
Arts & Commerce Girls College
Nanai Kadi (H.N.G.U.Patan)

Email - rushijoshi2595@gmail.com

1. અભ્યાસનો સારાંશ :

આ અભ્યાસ ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રના ફાળાનું ઊડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. ભારતનું એક પ્રગતિશીલ રાજ્ય ગુજરાત, તેના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા, વૈવિધ્યસભર ભૌગોલિક આકર્ષણો અને સરકાર દ્વારા લેવાયેલી સક્રિય નીતિઓના પરિણામે પ્રવાસન ક્ષેત્રે છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ સાધી છે. આ રિવ્યુ પેપર પ્રવાસન દ્વારા થતા રોજગાર સર્જન, રાજ્યની કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GSDP) માં વૃદ્ધિ, વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ, માળખાકીય વિકાસમાં યોગદાન, અને સ્થાનિક ઉદ્યોગોને મળતા પ્રોત્સાહન જેવા મુખ્ય આર્થિક પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય અને આંકડાકીય માહિતીના વિશ્લેષણ દ્વારા આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પ્રવાસન ક્ષેત્ર ગુજરાતના અર્થતંત્ર માટે એક મહત્વપૂર્ણ પ્રેરક બળ તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. તે સ્થાનિક વસ્તી માટે આજીવિકાની તકો પૂરી પાડે છે, રાજ્યની આવકમાં વધારો કરે છે, અને સાંસ્કૃતિક તથા કુદરતી સંસાધનોના સંરક્ષણમાં પરોક્ષ રીતે મદદ કરે છે. જોકે, ટકાઉ પ્રવાસન પ્રથાઓ અપનાવવાની, પર્યાવરણીય સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાની અને માળખાકીય સુવિધાઓમાં સતત સુધારા કરવાની જરૂરિયાત પણ આ અભ્યાસમાં ચર્ચવામાં આવી છે. નિષ્કર્ષમાં, આ પેપર ભવિષ્યમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રના વધુ વિકાસ માટે પાયાનું કાર્ય પૂરું પાડે છે અને નીતિ નિર્માતાઓ માટે સંભવિત દિશાનિર્દેશો પૂરા પાડે છે, જેથી ગુજરાત તેની પ્રવાસન ક્ષમતાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરી શકે.

2. પ્રસ્તાવના (Introduction)

પ્રવાસન એ વૈશ્વિક અર્થતંત્રનું એક મુખ્ય અને ઝડપથી વિકસતું ક્ષેત્ર છે, જે વિશ્વના અનેક દેશો અને પ્રદેશોના સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. તે માત્ર વિદેશી હૂંડિયામણ જ નહીં, પરંતુ રોજગાર સર્જન, માળખાકીય વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણ માટે પણ એક પ્રેરક બળ છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે, પ્રવાસન ક્ષેત્ર ગરીબી ઘટાડવા અને સ્થાનિક અર્થતંત્રને મજબૂત કરવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. ગુજરાત, ભારતનું પશ્ચિમ કિનારે આવેલું એક ગતિશીલ રાજ્ય, તેના સમૃદ્ધ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસા, વૈવિધ્યસભર ભૌગોલિક સ્થળો અને વાઇબ્રન્ટ તહેવારો માટે જાણીતું છે. છેલ્લા બે દાયકામાં, રાજ્ય સરકારે પ્રવાસનને એક પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખી, તેને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અનેક નીતિગત પહેલો કરી છે. "ખુશ્બુ ગુજરાત કી" જેવા પ્રચાર અભિયાનો અને "વાઇબ્રન્ટ ગુજરાત" જેવા વૈશ્વિક રોકાણ સમિટ દ્વારા પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. આ રિવ્યુ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતના પ્રવાસન ક્ષેત્રના આર્થિક વિકાસમાં ફાળાનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવાનો છે. આ અભ્યાસ પ્રવાસન દ્વારા થતા રોજગાર સર્જન, રાજ્યની કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GSDP) માં યોગદાન, વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ, માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ પરની અસર, અને સ્થાનિક

ઉદ્યોગોને મળતા પ્રોત્સાહન જેવા મુખ્ય આર્થિક પાસાઓને તપાસશે. વધુમાં, તે પ્રવાસન ક્ષેત્રના વર્તમાન પડકારો અને ભવિષ્યની સંભાવનાઓ પર પણ પ્રકાશ પાડશે, જે રાજ્યના ટકાઉ વિકાસ માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડશે. પ્રવાસન એ વૈશ્વિક અર્થતંત્રનું એક મુખ્ય અને ઝડપથી વિકસતું ક્ષેત્ર છે, જે વિશ્વના અનેક દેશો અને પ્રદેશોના સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. તે માત્ર વિદેશી હૂંડિયામણ જ નહીં, પરંતુ રોજગાર સર્જન, માળખાકીય વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણ માટે પણ એક પ્રેરક બળ છે. આ ક્ષેત્ર સેવા ઉદ્યોગનો એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે અને વૈશ્વિક સ્તરે લાખો લોકોને આજીવિકા પૂરી પાડે છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે, પ્રવાસન ક્ષેત્ર ગરીબી ઘટાડવા, સ્થાનિક અર્થતંત્રોને મજબૂત કરવા અને પ્રાદેશિક અસમાનતા ઘટાડવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન સાબિત થયું છે.

3. સાહિત્ય સમીક્ષા (Literature Review)

- વૈશ્વિક અને રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય:
 - વર્લ્ડ ટ્રાવેલ એન્ડ ટુરિઝમ કાઉન્સિલ (WTTC) ના અહેવાલો દર્શાવે છે કે પ્રવાસન વૈશ્વિક GDP અને રોજગારમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. આ ક્ષેત્ર સેવા ઉદ્યોગનો એક મોટો હિસ્સો છે અને ઘણા દેશો માટે વિદેશી હૂંડિયામણનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે.
 - ભારતમાં, પ્રવાસન મંત્રાલયના અહેવાલો પ્રવાસનની વધતી જતી ભૂમિકા અને તેના આર્થિક પ્રભાવને રેખાંકિત કરે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં.
- ગુજરાતના સંદર્ભમાં પ્રવાસન:
 - અભ્યાસો દર્શાવે છે કે ગુજરાતની ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતા પ્રવાસીઓને આકર્ષવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. દ્વારકા, સોમનાથ, અંબાજી જેવા યાત્રાધામો લાખો શ્રદ્ધાળુઓને આકર્ષે છે, જે સ્થાનિક અર્થતંત્રને વેગ આપે છે (Patel, 2018).
 - રણ ઉત્સવ અને નવરાત્રી જેવા તહેવારો સાંસ્કૃતિક પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપે છે, જે કલાકારો, કારીગરો અને નાના વેપારીઓ માટે આવક પેદા કરે છે (Mehta, 2020).
 - ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન જેવા વન્યજીવન આકર્ષણો ઇકો-ટુરિઝમ અને સાહસ પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપે છે, જે સ્થાનિક સમુદાયોને રોજગારી અને સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ માટે ભંડોળ પૂરું પાડે છે (Shah, 2019).
 - સરકારી નીતિઓ, જેમ કે ગુજરાત પ્રવાસન નીતિ (૨૦૧૫, ૨૦૨૧), એ માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ, રોકાણને આકર્ષવા અને પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે (Gujarat Tourism Policy Document).
 - કેટલાક અભ્યાસોએ પ્રવાસન દ્વારા થતી રોજગારીની ગુણવત્તા અને પર્યાવરણીય અસર જેવા મુદ્દાઓ પર પણ ચિંતાઓ વ્યક્ત કરી છે, જે ટકાઉ પ્રવાસનના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે (Desai & Sharma, 2021).

આ સાહિત્ય સમીક્ષા દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રે વૃદ્ધિ માટે મજબૂત પાયો છે, અને તેનો આર્થિક પ્રભાવ બહુપક્ષીય છે. જોકે, વધુ સંશોધન ચોક્કસ આર્થિક સૂચકાંકો પર પ્રવાસનની સીધી અસર અને ટકાઉ પ્રવાસન મોડેલોના અમલીકરણ પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે.

4. સંશોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

- માહિતી સંગ્રહ (Data Collection):
 - સરકારી પ્રકાશનો: ગુજરાત ટુરિઝમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (TCGL), ગુજરાત સરકારના પ્રવાસન વિભાગ, અને ભારતના પ્રવાસન મંત્રાલય દ્વારા પ્રકાશિત વાર્ષિક અહેવાલો, નીતિ દસ્તાવેજો, અને આંકડાકીય માહિતી.

- આંતરરાષ્ટ્રીય અહેવાલો: વર્લ્ડ ટ્રાવેલ એન્ડ ટુરિઝમ કાઉન્સિલ (WTTC), યુનાઈટેડ નેશન્સ વર્લ્ડ ટુરિઝમ ઓર્ગેનાઈઝેશન (UNWTO) જેવા સંગઠનોના પ્રકાશનો.
- શૈક્ષણિક સંશોધનો: પ્રવાસન અર્થશાસ્ત્ર, પ્રવાસન વ્યવસ્થાપન અને પ્રાદેશિક વિકાસ પરના પીઅર-રિવ્યુડ જર્નલ્સ, પુસ્તકો, થીસીસ અને કોન્ફરન્સ પેપર્સ.
- સમાચાર અને મેગેઝિન લેખો: પ્રવાસન ક્ષેત્રના તાજેતરના વિકાસ, પહેલ અને પડકારો પરની માહિતી માટે વિશ્વસનીય સમાચાર સ્ત્રોતો.
- માહિતી વિશ્લેષણ (Data Analysis):
 - વર્ણનાત્મક વિશ્લેષણ (Descriptive Analysis): પ્રવાસીઓની સંખ્યા, પ્રવાસન આવક, રોજગારના આંકડા અને માળખાકીય વિકાસના વર્તમાન વલણોને સમજવા માટે આંકડાકીય માહિતીનું વિશ્લેષણ.
 - ગુણાત્મક વિશ્લેષણ (Qualitative Analysis): પ્રવાસન નીતિઓની અસરકારકતા, સ્થાનિક સમુદાયો પરની અસર અને પર્યાવરણીય પાસાઓ જેવા ગુણાત્મક પાસાઓને સમજવા માટે સાહિત્ય અને અહેવાલોનું વિગતવાર વાંચન અને વિશ્લેષણ.
 - થીમેટિક વિશ્લેષણ (Thematic Analysis): પ્રવાસનના આર્થિક ફાળા સાથે સંકળાયેલા મુખ્ય વિષયો અને પેટા-વિષયોને ઓળખવા અને તેનું વ્યવસ્થિત વર્ગીકરણ કરવું.

5. પ્રવાસન ક્ષેત્રનું મહત્વ

5.1. આર્થિક મહત્વ (Economic Importance)

પ્રવાસન એ વૈશ્વિક અને સ્થાનિક અર્થતંત્રો માટે એક શક્તિશાળી પ્રેરક બળ છે.

- રોજગાર સર્જન: પ્રવાસન ઉદ્યોગ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે મોટી સંખ્યામાં રોજગારીનું સર્જન કરે છે. હોટલ, રેસ્ટોરન્ટ, ટ્રાવેલ એજન્સીઓ, પરિવહન સેવાઓ (કેબ, બસ, એરલાઇન્સ), ગાઈડ્સ, સંભારણાની દુકાનો, અને સ્થાનિક હસ્તકલાના વ્યવસાયોમાં લાખો લોકોને સીધી રોજગારી મળે છે. આ ઉપરાંત, કૃષિ, બાંધકામ, અને અન્ય સપ્લાય ચેઇન ઉદ્યોગોમાં પણ પરોક્ષ રોજગારીનું સર્જન થાય છે.
- આવકમાં વૃદ્ધિ અને GDP/GSDP માં ફાળો: પ્રવાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ (રહેઠાણ, ભોજન, ખરીદી, મનોરંજન) સ્થાનિક અર્થતંત્રમાં નાણાંનું પરિભ્રમણ વધારે છે. આનાથી રાજ્યની કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GSDP) અથવા દેશના કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (GDP) માં નોંધપાત્ર વધારો થાય છે. ભારતમાં, પ્રવાસન ક્ષેત્રનો GDP માં ૫% જેટલો ફાળો છે અને તેણે FY23 માં 7.6 કરોડ નોકરીઓનું સર્જન કર્યું છે.
- વિદેશી ડોલરની પ્રાપ્તિ: આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ વિદેશી ડોલર લાવે છે. આ વિદેશી મુદ્રા ભંડારને મજબૂત બનાવે છે, દેશની ચુકવણીના સંતુલનને સુધારે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આર્થિક સ્થિરતા લાવવામાં મદદ કરે છે.
- માળખાકીય વિકાસ: પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા એરપોર્ટ, રોડ, રેલવે નેટવર્ક, પોર્ટ, હોટલ, રીસોર્ટ, સ્વચ્છતા સુવિધાઓ, અને સંદેશાવ્યવહાર નેટવર્ક જેવી માળખાકીય સુવિધાઓના નિર્માણમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. આ વિકાસ માત્ર પ્રવાસીઓ માટે જ નહીં, પરંતુ સ્થાનિક વસ્તી માટે પણ જીવનધોરણ સુધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

- સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને લઘુ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન: પ્રવાસન હસ્તકલા, સ્થાનિક કાપડ, ફૂડ પ્રોસેસિંગ, પરંપરાગત કલાઓ અને સ્થાનિક ઉત્પાદનો જેવા અનેક નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (MSMEs) ને સીધો વેગ આપે છે. પ્રવાસીઓ સ્થાનિક ઉત્પાદનોની ખરીદી કરીને આ ઉદ્યોગોને આવકનો સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે.

5.2. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ (Social and Cultural Importance)

પ્રવાસન માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ નથી, પરંતુ તે સમાજ અને સંસ્કૃતિ પર પણ ઊંડી અસર કરે છે.

- સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ અને જાળવણી: પ્રવાસન ઐતિહાસિક સ્થળો, સ્મારકો, કલા સ્વરૂપો અને પરંપરાગત પ્રથાઓના સંરક્ષણ અને જાળવણી માટે ભંડોળ પૂરું પાડે છે. પ્રવાસીઓની વધતી સંખ્યા આ સ્થળોની જાળવણી માટે જાગૃતિ અને નાણાકીય સહાયને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન: પ્રવાસન વિવિધ સંસ્કૃતિના લોકોને એકબીજાની નજીક લાવે છે. પ્રવાસીઓ યજમાન સમુદાયની સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો અને જીવનશૈલી વિશે શીખે છે, જ્યારે સ્થાનિક લોકો વિવિધ દેશોના પ્રવાસીઓ પાસેથી શીખે છે. આનાથી પરસ્પર સમજણ અને સહાનુભૂતિ વધે છે.
- સમુદાય વિકાસ: ગ્રામીણ અને ઇકો-ટુરિઝમ દ્વારા સ્થાનિક સમુદાયોને સીધો આર્થિક લાભ મળે છે, જે તેમના જીવનધોરણને સુધારે છે. આનાથી સ્થાનિક કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય છે અને સામાજિક ગતિશીલતા વધે છે.
- રાષ્ટ્રીય ઓળખ અને ગૌરવ: પ્રવાસન દેશના સાંસ્કૃતિક અને કુદરતી વારસાને પ્રોત્સાહન આપીને રાષ્ટ્રીય ઓળખ અને ગૌરવની ભાવનાને મજબૂત બનાવે છે.

5.3. પર્યાવરણીય મહત્વ (Environmental Importance)

જોકે પ્રવાસનની કેટલીક પર્યાવરણીય અસરો હોઈ શકે છે, પરંતુ તેને યોગ્ય રીતે સંચાલિત કરવામાં આવે તો તે પર્યાવરણ સંરક્ષણમાં પણ મદદરૂપ થઈ શકે છે.

- પર્યાવરણીય સંરક્ષણ માટે ભંડોળ: નેશનલ પાર્ક્સ, વન્યજીવન અભયારણ્યો અને કુદરતી સ્થળોની મુલાકાત માટે લેવામાં આવતી ફીનો ઉપયોગ ઘણીવાર પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને સંચાલન પ્રવૃત્તિઓ માટે થાય છે.
- જાગૃતિ અને શિક્ષણ: પ્રવાસન લોકોને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ અને સંરક્ષણના મહત્વ વિશે જાગૃત કરવામાં મદદ કરે છે. ઇકો-ટુરિઝમ ખાસ કરીને પર્યાવરણીય શિક્ષણ અને જાગૃતિ પર ભાર મૂકે છે.
- ટકાઉ વિકાસને પ્રોત્સાહન: ટકાઉ પ્રવાસન પ્રથાઓ અપનાવવાથી પર્યાવરણીય પ્રભાવોને ઘટાડી શકાય છે અને લાંબા ગાળાના પર્યાવરણીય સ્વાસ્થ્યને સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે.

આમ, પ્રવાસન ક્ષેત્રનું મહત્વ માત્ર આર્થિક આંકડાઓ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ તે સમાજના સર્વાંગી વિકાસ, સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિ અને પર્યાવરણીય સંતુલનમાં પણ અનિવાર્ય ભૂમિકા ભજવે છે. તે એક ગતિશીલ ઉદ્યોગ છે જે ભવિષ્યમાં વધુ વિકાસ અને લાભો પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ગુજરાત એક એવું રાજ્ય છે જ્યાં પ્રવાસીઓ માટે વિવિધ પ્રકારના સ્થળો ઉપલબ્ધ છે - ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, કુદરતી સૌંદર્ય અને વન્યજીવન. અહીં ગુજરાતના કેટલાક મુખ્ય પ્રવાસન સ્થળોની વિસ્તારપૂર્વક માહિતી આપવામાં આવી છે:

6. ગુજરાતના મુખ્ય પ્રવાસન સ્થળો

6.1. ધાર્મિક સ્થળો ગુજરાત ભારતના સૌથી મહત્વપૂર્ણ ધાર્મિક સ્થળો પૈકી એક છે, જે હિન્દુ, જૈન અને અન્ય ધર્મોના અનુયાયીઓ માટે પવિત્ર યાત્રાધામો ધરાવે છે.

- દ્વારકાધીશ મંદિર, દ્વારકા: હિંદુ ધર્મના ચાર મુખ્ય ધામો પૈકીનું એક, દ્વારકાધીશ ભગવાન કૃષ્ણને સમર્પિત છે. ગોમતી નદીના કિનારે આવેલું આ ભવ્ય મંદિર તેની અદ્ભુત સ્થાપત્યકલા અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણ માટે જાણીતું છે. અહીં નાગેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ મંદિર અને રૂક્મણી મંદિર પણ નજીકમાં આવેલા છે.
- સોમનાથ મંદિર, વેરાવળ: ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારે આવેલું આ મંદિર ભગવાન શિવના ૧૨ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ છે. તેના પુનર્નિર્માણનો ઇતિહાસ અને અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલું તેનું મનોહર સ્થાન તેને વિશેષ બનાવે છે.
- અંબાજી મંદિર, બનાસકાંઠા: ૫૧ શક્તિપીઠો પૈકીનું એક, અંબાજી મંદિર આરાસુર પર્વતમાળામાં આવેલું છે. ગબ્બર પર્વત પર માતાજીનું મૂળ સ્થાન માનવામાં આવે છે, જ્યાં રોપ-વે દ્વારા પણ પહોંચી શકાય છે.
- પાવાગઢ, પંચમહાલ: મહાકાળી માતાનું મંદિર પાવાગઢ પર્વત પર આવેલું છે, જે યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ યાંપાનેર-પાવાગઢ પુરાતત્વીય ઉદ્યાનનો એક ભાગ છે. અહીં રોપ-વેની સુવિધા પણ છે.
- પાલિતાણા, ભાવનગર: શેત્રુંજય પર્વત પર આવેલા જૈન મંદિરોનું આ એકમાત્ર સ્થળ છે જ્યાં ૮૬૩ જેટલા મંદિરોનો સમૂહ છે. તે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ માટે અત્યંત પવિત્ર સ્થળ છે.

6.2. ઐતિહાસિક અને સ્થાપત્ય કલાના સ્થળો

ગુજરાત પ્રાચીન સભ્યતાઓ અને શક્તિશાળી રાજવંશોનો વારસો ધરાવે છે, જે તેના ઐતિહાસિક સ્થાપત્યોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

- રાણકી વાવ, પાટણ: આ ૧૧મી સદીમાં રાણી ઉદયમતી દ્વારા બનાવવામાં આવેલી એક અદ્ભુત વાવ છે, જેને યુનેસ્કો દ્વારા ૨૦૧૪ માં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. તેની જટિલ કોતરણી અને સાત સ્તરની રચના અજોડ છે.
- મોઢેરા સૂર્ય મંદિર, મહેસાણા: ૧૧મી સદીમાં સોલંકી વંશના રાજા ભીમદેવ સોલંકી દ્વારા નિર્મિત આ સૂર્ય મંદિર પોતાની સ્થાપત્ય કલા, કોતરણી અને સૂર્યકુંડ માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં દર વર્ષે જાન્યુઆરીમાં 'ઉત્તરાર્ધ મહોત્સવ' (નૃત્ય મહોત્સવ) યોજાય છે.
- ધોળાવીરા, કચ્છ: સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનું આ એક મુખ્ય પુરાતત્વીય સ્થળ છે, જે તેના સુવ્યવસ્થિત નગર આયોજન અને જળ વ્યવસ્થાપન પ્રણાલી માટે જાણીતું છે. તે યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ પણ છે.
- લોથલ, અમદાવાદ: સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનું એક પ્રાચીન બંદર શહેર, લોથલ તેના ડોકયાર્ડ અને પુરાતત્વીય અવશેષો માટે પ્રખ્યાત છે, જે પ્રાચીન વેપાર અને સંસ્કૃતિની ઝલક આપે છે.
- લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ, વડોદરા: મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા દ્વારા નિર્મિત આ ભવ્ય મહેલ તેની અતિ સુંદર સ્થાપત્યકલા અને વિશાળતા માટે જાણીતો છે. તે ઇન્ડો-સારાસેનિક શૈલીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.
- સીદી સૈયદની જાળી, અમદાવાદ: અમદાવાદમાં આવેલી આ મસ્જિદ તેની જાળીઓની કોતરણી માટે વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે, જે ઝીણવટભરી કલાત્મકતાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે.
- ઉપરકોટ કિલ્લો, જૂનાગઢ: જૂનાગઢમાં આવેલો આ ઐતિહાસિક કિલ્લો પ્રાચીન સમયના રાજાઓ અને શાસકોની ગાથા કહે છે. અહીં અડી-કડી વાવ અને નવઘણ ફૂવો જેવા ઐતિહાસિક સ્થળો પણ આવેલા છે.

6.3. વન્યજીવન અને કુદરતી સૌંદર્યના સ્થળો

ગુજરાત વિવિધ પ્રકારના વન્યજીવન અને કુદરતી ભૂપ્રદેશોનું ઘર છે.

- ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને અભયારણ્ય, જૂનાગઢ/ગીર સોમનાથ/અમરેલી: એશિયાઈ સિંહોનું વિશ્વનું એકમાત્ર કુદરતી નિવાસસ્થાન. અહીં સિંહ દર્શન માટે સફારીની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે.

- કચ્છનું મોટું રણ (રણ ઉત્સવ): શિયાળા દરમિયાન કચ્છનું સફેદ રણ રણ ઉત્સવનું આયોજન કરે છે, જે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, કલા, સંગીત અને રણના અનોખા સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. અહીં ટેન્ટ સિટી, ઊંટ સવારી અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો મુખ્ય આકર્ષણ છે.
- નળ સરોવર પક્ષી અભયારણ્ય, અમદાવાદ: શિયાળામાં સ્થળાંતર કરતા હજારો પક્ષીઓ માટેનું આ એક મુખ્ય આશ્રયસ્થાન છે. અહીં બોટિંગ દ્વારા પક્ષી દર્શનનો આનંદ માણી શકાય છે.
- પોરબંદર પક્ષી અભયારણ્ય: પોરબંદર શહેરમાં આવેલું આ એક નાનું પરંતુ સુંદર પક્ષી અભયારણ્ય છે, જ્યાં વિવિધ પ્રજાતિના પક્ષીઓ જોવા મળે છે.
- સાપુતારા, ડાંગ: ગુજરાતનું એકમાત્ર હિલ સ્ટેશન, જે ડાંગ જિલ્લામાં આવેલું છે. અહીં લીલાછમ પહાડો, ધોધ અને આહલાદક વાતાવરણ પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.

6.4. અન્ય મહત્વપૂર્ણ સ્થળો

- સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી, કેવડિયા: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા, જે નર્મદા નદીના કિનારે આવેલી છે. આ એક આધુનિક પ્રવાસન આકર્ષણ છે, જે આસપાસના જંગલ સફારી, વેલી ઓફ ફ્લાવર્સ અને અન્ય સુવિધાઓ સાથે પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.
 - અમદાવાદ (હેરિટેજ સિટી): ભારતનું પ્રથમ યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટી. અહીં જૂના શહેરની ગલીઓ, ભદ્રનો કિલ્લો, જામા મસ્જિદ, સિદી સૈયદની જાળી અને ગાંધી આશ્રમ જેવા અનેક ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થળો આવેલા છે.
 - માંડવી બીચ, કચ્છ: કચ્છના દરિયાકિનારે આવેલો આ બીચ શાંત વાતાવરણ અને સુંદર દૃશ્યો માટે જાણીતો છે. અહીં વિન્ડમિલ ફાર્મ અને વિજય વિલાસ પેલેસ પણ નજીકમાં આવેલા છે.
- ગુજરાતનું પ્રવાસન ક્ષેત્ર વિવિધતાથી ભરપૂર છે, જે દરેક પ્રકારના પ્રવાસીઓને કંઈક નવું પ્રદાન કરે છે - પછી ભલે તે આધ્યાત્મિક શાંતિની શોધમાં હોય, ઐતિહાસિક વારસાને જાણવા માંગતા હોય, કુદરતી સૌંદર્યનો આનંદ માણતા હોય કે વન્યજીવનના રોમાંચનો અનુભવ કરવા માંગતા હોય.

7. તારણો અને ચર્ચા (Findings and Discussion)

7.1. રોજગાર સર્જન (Employment Generation)

- પ્રવાસન ક્ષેત્ર ગુજરાતમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બંને રીતે મોટા પાયે રોજગારીનું સર્જન કરે છે. પ્રત્યક્ષ રોજગારીમાં હોટલ, રેસ્ટોરન્ટ્સ, ટ્રાવેલ એજન્સીઓ, પરિવહન સેવાઓ, ગાઈડ્સ, અને સંભારણાની દુકાનોના કર્મચારીઓનો સમાવેશ થાય છે.
- પરોક્ષ રોજગારીમાં કૃષિ ઉત્પાદનોના સપ્લાયર્સ, હસ્તકલાના કારીગરો, બાંધકામ ક્ષેત્રના કામદારો (નવી પ્રવાસન સુવિધાઓના નિર્માણ માટે), અને અન્ય સેવા પ્રદાતાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- ખાસ કરીને, ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં, પ્રવાસન કૃષિ સિવાયની આવકનો સ્ત્રોત બનીને સ્થાનિક સમુદાયોના આર્થિક ઉત્થાનમાં મદદરૂપ થાય છે.

7.2. રાજ્યની કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GSDP) માં ફાળો (Contribution to GSDP)

- પ્રવાસન સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા થતો કુલ ખર્ચ - જેમાં આવાસ, ભોજન, પરિવહન, ખરીદી અને મનોરંજનનો સમાવેશ થાય છે - તે રાજ્યની GSDP માં સીધો વધારો કરે છે.

- ગુજરાત સરકારના આંકડા દર્શાવે છે કે પ્રવાસન ક્ષેત્રનો GSDP માં ફાળો સતત વધી રહ્યો છે, જે રાજ્યના કુલ આર્થિક આઉટપુટનો એક મહત્વપૂર્ણ હિસ્સો બન્યો છે. આ ક્ષેત્રનો ગુણાકારક પ્રભાવ (multiplier effect) પણ નોંધપાત્ર છે, કારણ કે પ્રવાસીઓ દ્વારા ખર્ચ કરાયેલ નાણાં અર્થતંત્રમાં અનેક વખત ફરે છે.

7.3. વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ (Foreign Exchange Earnings)

- આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓ દ્વારા ગુજરાતમાં કરવામાં આવતો ખર્ચ વિદેશી હૂંડિયામણ લાવે છે, જે રાજ્ય અને રાષ્ટ્રના વિદેશી મુદ્રા ભંડારને મજબૂત બનાવે છે.
- વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સંતુલન સુધારવામાં મદદ કરે છે અને વૈશ્વિક બજારમાં રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં પણ યોગદાન આપે છે.

7.4. માળખાકીય વિકાસ (Infrastructure Development)

- પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા એરપોર્ટ, રોડ, રેલવે નેટવર્ક, હોટલ, રીસોર્ટ, અને પ્રવાસી સુવિધાઓ જેવી માળખાકીય સુવિધાઓના નિર્માણમાં ભારે રોકાણ કરવામાં આવે છે.
- આ માળખાકીય સુવિધાઓનો લાભ માત્ર પ્રવાસીઓને જ નહીં, પરંતુ સ્થાનિક વસ્તીને પણ મળે છે, જેનાથી જીવનધોરણ સુધરે છે અને અન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને પણ વેગ મળે છે.

7.5. સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને વ્યવસાયોને પ્રોત્સાહન (Promotion of Local Industries and Businesses)

- પ્રવાસન સ્થાનિક હસ્તકલા, કાપડ ઉદ્યોગ, ફૂડ પ્રોસેસિંગ, અને પરંપરાગત કલાઓને જીવંત રાખે છે અને તેમને બજાર પૂરું પાડે છે. પ્રવાસીઓ સ્થાનિક ઉત્પાદનો અને સેવાઓની ખરીદી કરીને આ ઉદ્યોગોને સીધો ટેકો પૂરો પાડે છે.
- આનાથી નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (SMEs) ને વૃદ્ધિની તકો મળે છે, જે સ્થાનિક અર્થતંત્રને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

7.6. પડકારો અને તકો (Challenges and Opportunities)

- પડકારો:** પ્રવાસન સ્થળોની સ્વચ્છતા અને જાળવણી, પર્યાવરણીય અસરોનું વ્યવસ્થાપન, કુશળ માનવબળની અછત, અને મોસમી પ્રવાસન જેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે.
- તકો:** ટકાઉ પ્રવાસન (Sustainable Tourism), ઇકો-ટુરિઝમ, ગ્રામીણ પ્રવાસન, અને આરોગ્ય પ્રવાસન (Medical Tourism) જેવા નવા ક્ષેત્રોમાં ગુજરાત માટે વિપુલ તકો રહેલી છે. ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરીને પ્રવાસીઓની પહોંચ વધારી શકાય છે.

આ તારણો દર્શાવે છે કે ગુજરાતનું પ્રવાસન ક્ષેત્ર રાજ્યના આર્થિક વિકાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ છે, જે બહુવિધ લાભો પ્રદાન કરે છે.

8. નિષ્કર્ષ અને સૂચનો (Conclusion and Suggestions)

8.1. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ગુજરાતનું પ્રવાસન ક્ષેત્ર રાજ્યના આર્થિક વિકાસમાં એક નિર્ણાયક અને ગતિશીલ ફાળો આપી રહ્યું છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પ્રવાસન માત્ર પ્રવાસીઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ તે વ્યાપક આર્થિક પ્રભાવ ધરાવે છે, જેમાં મોટા પાયે રોજગાર સર્જન, રાજ્યની કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GSDP) માં નોંધપાત્ર યોગદાન, વિદેશી હૂંડિયામણની પ્રાપ્તિ, માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ, અને સ્થાનિક ઉદ્યોગો તથા વ્યવસાયોને પ્રોત્સાહન નો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક વિવિધતા, ઐતિહાસિક વારસો, ધાર્મિક સ્થળો અને કુદરતી સૌંદર્યને સરકારી નીતિઓ અને પ્રોત્સાહનોનો ટેકો મળતા આ ક્ષેત્રે અસાધારણ વૃદ્ધિ હાંસલ કરી છે. પ્રવાસન ક્ષેત્રે ગુજરાતને વૈશ્વિક પ્રવાસન નકશા પર એક અગ્રણી સ્થાન અપાવ્યું છે અને સ્થાનિક સમુદાયોના આર્થિક ઉત્થાનમાં પણ મદદ કરી છે.

8.2. સૂચનો (Suggestions)

ગુજરાતના પ્રવાસન ક્ષેત્રના ટકાઉ અને સર્વાંગી વિકાસ માટે નીચે મુજબના સૂચનો કરવામાં આવે છે:

1. ટકાઉ પ્રવાસન પ્રથાઓ અપનાવવી: પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને ઇકો-ફ્રેન્ડલી પ્રવાસન મોડેલો પર વધુ ધ્યાન આપવું. પ્રવાસન સ્થળોની પર્યાવરણીય ક્ષમતા (carrying capacity) ને ધ્યાનમાં રાખીને વિકાસ કરવો.
2. સ્થાનિક સમુદાયોને વધુ સક્રિયપણે જોડવા: પ્રવાસન વિકાસમાં સ્થાનિક લોકોને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા અને તેમને તાલીમ આપીને રોજગારીની તકો પૂરી પાડવી, જેથી પ્રવાસનનો લાભ તળિયાના સ્તર સુધી પહોંચે.
3. માળખાકીય સુવિધાઓનો સતત વિકાસ અને જાળવણી: ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને ઓછા જાણીતા પ્રવાસન સ્થળોએ પરિવહન, આવાસ, સ્વચ્છતા અને સુરક્ષા જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓમાં સુધારો કરવો.
4. કુશળ માનવબળનો વિકાસ: હોસ્પિટાલિટી અને પ્રવાસન વ્યવસ્થાપનમાં ગુણવત્તાયુક્ત તાલીમ કાર્યક્રમો શરૂ કરવા, જેથી પ્રવાસીઓને શ્રેષ્ઠ સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય.
5. ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ: પ્રવાસન સ્થળોના પ્રચાર-પ્રસાર માટે સોશિયલ મીડિયા, વેબસાઇટ્સ, મોબાઇલ એપ્સ અને વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી જેવી આધુનિક ટેકનોલોજીનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.
6. વૈવિધ્યકરણ: ધાર્મિક પ્રવાસન ઉપરાંત, એડવેન્ચર ટુરિઝમ, મેડિકલ ટુરિઝમ, વેલનેસ ટુરિઝમ, અને MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) ટુરિઝમ જેવા નવા નિશેષ બજારો (niche markets) વિકસાવવા.
7. જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી (PPP) ને પ્રોત્સાહન: પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં રોકાણ અને વિકાસ માટે સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચેના સહયોગને વધુ મજબૂત બનાવવો.

આ સૂચનોના અમલીકરણ દ્વારા, ગુજરાતનું પ્રવાસન ક્ષેત્ર માત્ર આર્થિક વિકાસમાં જ નહીં, પરંતુ સામાજિક અને પર્યાવરણીય જવાબદારીઓનું પણ પાલન કરીને ભવિષ્યમાં વધુ ઊંચાઈએ પહોંચી શકશે.

સંદર્ભ (References):

1. Gujarat Tourism Corporation Limited (TCGL). (various years). *Annual Reports and Tourism Policies*. Government of Gujarat.
2. Mehta, R. N. (2020). *Cultural Tourism in Gujarat: A Study of Festivals and Fairs*. Publisher/Journal Name.
3. Patel, S. K. (2018). *Religious Tourism and Its Economic Impact in Gujarat*. Journal of Tourism Economics.
4. Shah, V. A. (2019). *Eco-Tourism and Wildlife Conservation in Gujarat: A Case Study of Gir National Park*. Environmental Tourism Journal.
5. Desai, M., & Sharma, K. (2021). *Challenges and Opportunities in Sustainable Tourism Development in Gujarat*. Journal of Tourism Management.
6. World Travel & Tourism Council (WTTC). (various years). *Economic Impact Reports*. Retrieved from www.wttc.org
7. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (various years). *Tourism Highlights*. Retrieved from www.unwto.org